VÝVOJ VYUŽITIA KULTÚRNEJ KRAJINY SLOVENSKEJ ENKLÁVY ŠÁRA V MAĎARSKU (1696 – 2011)

Martin Boltíziar, Peter Chrastina, Jakub Trojan

Abstract

Landscape of Slovakian enclave Šára (hung. Sári) is an integral component of cultural heritage of lowland Slovaks. The paper is about reconstruction of land use in the examined area during the period 1696-2011. Relation modelling of the man – landscape (area) – culture – time we have realized by the secondary literature, maps (old maps from the year 1782/85 to 1882, satellite image from the year 2009) with results of field research (2011). Modern human intervention to the landscape structure of the investigated territory after the year 1696 necessitated a gradual transformation of the extensive land use of wetlands with a mosaic of forests and extensive pastures on the current arable-meadow landscape with floodplain forests islands and non-forest trees and scrub vegetation. Presented (historical-cultural and geographical) view of Slovakian enclave landscape Šára represents one of possible approach to the knowledge of the cultural Slovak heritage in Pest district.

Úvod

Krajina slovenskej enklávy Šára (maď. Sári) tvorí neoddeliteľnú zložku kultúrneho dedičstva dolnozemsých Slovákov, ktorí na začiatku 18. storočia osídlili neobývaný, močaristý kraj na južnom okraji (dnešnej) Peštianskej župy.

Príspevok sa venuje rekonštrukcii využívania krajiny skúmaného územia. Tento fenomén totiž úzko súvisí s príchodom osadníkov rímskokatolíckeho vierovyznania z hornouhorských stolíc a zo Sliezska, ktorí okolo r. 1710/12 začali (spoločne s menším počtom domácich Maďarov) kultivovať spustenú nížinnú krajinu SSV okraja Malokumánskeho piesočného chrbta v medzirieči Dunaja a Tisy (Lendvai, b.r., Fabián, 1973).

Metodika výskumu

Metodický postup zameraný na štúdium vývoja využívania krajiny skúmaného územia a poznanie jeho vybraných historicko-kultúrnogeografických a krajinnoarcheologických rysov charakterizujú nasledovné kroky:

- *Kauzálna analýza geoekologickej štruktúry miestnej krajiny.* Predstavuje fenomén ponuky prírodného prostredia pre poznanie fyzického (i duchovného) rozmeru reakcií človeka pri jeho eksploatacii. Človek zo skúsenosti (vlastnej i svojich predkov) poznal vlastnosti krajinných

- prvkov. Jeho prispôbenie sa rozdielnym parametrom miestnej krajiny ukazuje priestorové rozmiestnenie jednotlivých tried využitia krajiny (TVK), presnejšie plochy ornej pôdy, viníc, sádov, sídelnej zástavby a i.,
- okrem heuristiky P. Chrastina v tejto fáze výskumu realizoval *terénny výskum* (zber črepového materiálu, realizácia pôdných sond, mapovanie súčasného využívania krajiny, fotodokumentácia, rozhovory s informátormi),
 - *komparatívna analýza kartografických výstupov a družicovej snímky* (1782/85 – I. vojenské mapovanie, 1860/61 – II. vojenské mapovanie, 1882 – III. vojenské mapovanie, 2009 – družicová snímka z r. 2009 doplnená o zmeny zaznamenané mapovaním v teréne v r. 2009).

Digitálne verzie týchto máp boli prevedené do prostredia GIS (ArcGIS 9.3), georeferencované a interpretované do TVK vrátane líniových vrstiev vodných tokov a komunikácií. Klasifikácia TVK na starých mapách bola nasledovná:

- I. vojenské mapovanie (1782/85). Pri mape tzv. Jozefovho mapovania v mierke 1:28 800 došlo z dôvodu jej nižšej presnosti pri georeferencovaní k určitej deformácii, čo však nemalo zásadnejší vplyv na identifikáciu nasledovných TVK: lesy a NSKV (nelesná stromová a krovinová vegetácia). Na základe štúdia klimatických a pôdno-substrátových pomerov usudzujeme, že pôvodné lesy a NSKV v území reprezentovali teplomilné dubiny s cerom a d. plstnatým. Nivy vodných tokov a mokrad' v lokalite *Ribnyicska* zrejme pokrývali porasty tvrdého luhu. V najvyšších polohách skúmaného územia rástli bučiny. Z ďalších TVK boli identifikované trvalé trávne porasty (lúky a pasienky) – TTP, orná pôda, prídomové záhrady a sídelná zástavba.
- II. vojenské mapovanie (1860/61). Mapa tzv. Františkovho mapovania v mierke 1:28 800 je v porovnaní s predchádzajúcou mapou podstatne presnejšia, zachytáva viac detailov o využití územia.
- III. vojenské mapovanie (1882). Kolorovaná mapa má oproti predošlým kartografickým podkladom väčšiu mierku (1:25 000). Vďaka presnosti a zobrazeným detailom je po obsahovej stránke kompatibilná s vyššie uvedenými mapami z 18. a 19. storočia. Okrem vyššie uvedených TVK na tomto kartografickom výstupe sme identifikovali aj zarastajúce močiare.

Priame mapovanie sme realizovali počas terénneho výskumu v roku 2011 zakresľovaním aktuálnych TVK do družicovej snímky z r. 2009 v mierke 1:25 000. V krajinnej štruktúre územia sa pomocou terénneho výskumu podarilo identifikovať ďalšie TVK vo forme poľnohospodársko-priemyselných areálov.

Klasifikácia TVK bola vstupnou časťou komparatívnej analýzy. Finálnym produktom sú veľkomierkové (1:25 000) rekonštrukčné (tematické) mapy; poukazujúce na využívanie krajiny skúmaného územia v konkrétnom časovom horizonte.

Multitemporálnu analýzu ako podklad k poznaniu zmien miestnej krajiny tvorili dve fázy.

Prvá pozostávala zo štúdia dynamiky TVK v počítačovom prostredí softvérového produktu ArcGIS 9.3. Jeho hodnotenie vychádza z pozorovania plošných relácií jednotlivých tried využívania krajiny v r. 1782/85, 1860/61, 1882 a 2011 a následného štatistického spracovania (numerická a grafická analýza).

Vývoj TVK v skúmanom území bolo možné rekonštruovať a následne interpretovať aj využitím koeficientu antropického ovplyvnenia krajiny – Kao a podľa a koeficientu pozitívnych prvkov kultúrnej krajiny – Kpkk. Koeficient Kao (Kupková, 2001) nadobúda hodnoty od 0, pričom horná hranica neexistuje. Hodnotia 1 je dosiahnutá vtedy, ak je rozloha oboch typov plôch v rovnováhe. Hodnota vyššia ako 1 znamená, že prevažujú plochy s vysokou intenzitou antropického využitia – V (orná pôda, sídla, trvalé kultúry). V prípade prevahy menej intenzívnych plôch – N (NSKV, TTP, vodná plocha) sa hodnota koeficientu blíži k 0. Koeficient Kpkk (Žigrai, 1971) hovorí o pomere relatívne pozitívnych prvkov krajiny (les a NSKV, TTP) vo vzťahu k relatívne negatívnym prvkom krajiny (orná pôda). Ak tento pomer prevyšuje hodnotu 1, krajina je stabilná a naopak – čím viac sa blíži k 0, krajina sa stáva nestabilnou.

Kombináciou výsledkov terénneho výskumu a zistení prvej fázy multitemporálnej analýzy sme v druhom kroku načrtli hlavné smery využívania krajiny skúmaného územia od najstarších čias po súčasnosť (s dôrazom na zmeny spôsobené kolonistami zo západného Slovenska po r. 1690, resp. 1699).

Poloha a vymedzenie územia

Predmetom výskumu (realizovaného v rámci Národopisného tábora VÚSM na prelome júna a júla 2011) bola slovenská enkláva *Šára*. Lokalita tvorí severnú časť územia mesta *Dabaš-Šára* (maď. *Dabas-Sári*) ležiaceho cca 25 km JJV od Budapešti na S Maďarska. Výmera skúmaného územia je 868,5 ha. Z hľadiska hierarchického usporiadania krajinných jednotiek (Frisnyák, 1988) sa skúmané územie rozprestiera na SSV okraji Malokumánskeho piesočného chrbta (maď. *Kiskunsági-homokhát*), ktorý je súčasťou Roviny medziriečia Dunaja a Tisy (maď. *Duna-Tisza közi síkvidék*) na S Veľkej dunajskej nížiny (maď. *Alföld*).

Kauzálna analýza geoekologickej štruktúry miestnej krajiny

Ponuka prírodného prostredia a jeho využívanie človekom predstavujú zložité, vzájomne previazaný systém. Skúsenosti etník osídľujúcich skúmané územie s praktickým využívaním prírodného bohatstva umožňovali jeho efektívnu exploatáciu. Prispôsobovanie sa jedinca alebo lokálneho spoločenstva rozdielnym parametrom miestnej krajiny ukazuje priestorové rozmiestnenie TVK v území.

Výsledky

Vývoj využívania krajiny skúmaného územia v r. 1696 – 1782/85

Dôsledky tureckej okupácie sa koncom 16. storočia negatívne prejavili vyľudnením rozsiahlych oblastí *Peštianskej náhije*. Uzavretie Karloveckého mieru (1699) znamenalo začiatok hospodárskej obnovy tejto časti Uhorska, kde daňový súpis *Peštianskej stolice* z r. 1690 zaznamenáva len 85 obývaných lokalít; ostatné územie bolo pustatinou (Sirácky, 1980). Primárnou snahou šľachty bolo preto znovuosídlenie a kultivácia močaristého kraja s ostrovčekmi vrbovo-topoľových lužných lesov zväzu *Salicion albae* (Michalko – Magic – Berta, 1986). Hlavným lákadlom zemepánov boli polohy úrodných čiernic, ktoré sa neefektívne využívali ako extenzívne pasienky. Rovnaký motív zrejme zohral rozhodujúcu úlohu aj pri kolonizácii mierne zvlnenej nížinnej krajiny na panstve *K. Forstera*. Je zaujímavé, že už v tomto období došlo (v priebehu r. 1696 až 1703) k neúspešnému pokusu o dosídlenie spustnutého chotára zaniknutej dediny *Šára* (lat. *Sári deserta*) s rozrúbeným kostolom ležiacej na ceste do *Budína* (Fügedi, 1993).

Medzník v extenzívnom využívaní miestnej krajiny predstavuje až príchod a usadenie sa kolonistov rímskokatolíckeho vierovyznania v *Šáre*. Noví osadníci z Tekova, Novohradu, Oravy, Bratislavskej stolice, okolia Budína a zo Sliezska sem prišli okolo r. 1710/12, pričom od r. 1720 sa medzi prisťahovalcami vyskytujú aj české priezviská (Fabián, 1975, Sirácky, 1971, 1980).

Vzhľadom na charakter prírodného prostredia hlavným zamestnaním nového obyvateľstva bol chov dobytka. Lendvai (1988, s. 16) uvádza, že rožný statok vlastnili aj menej majetní Šárania. Časť trvalo trávnych porastov (TTP) tvorili lúky, prinášajúce bohatú úrodu sena (Fügedi, 1993). Plynké terénne depresie so zasolenými pôdami boli využívané ako pasienky.

V r. 1715 žilo v *Šáre* 57 ľudí obývajúcich polozemnice alebo domy zhotovené technikou vykladania. Každá rodina kosila lúky. 34 poddaných obrábalo polia s priemernou výmerou 6,7 prešporskej merice (cca 1,34 ha). Súvislejšie plochy oráčín sa rozprestierali na čierniciach, ktoré v mierne zvlnenej krajine skúmaného územia pokrývajú „*bréžteky*“ – t.j. „suché“ miesta s väčšou relatívnou výškou. Nedostatok poľnohospodárskej pôdy v katastri obce kompenzovalo árendovanie samôt *Mántelek* a *Besnyő* (slov. *Bešňov*). Prevahu TTP v miestnej krajine odrážal pomer polí a lúk 1 : 3 (Fabián, 1975). Fügedi (1993) a Krupa (1996) uvádzajú, že od r. 1719 bola v dedine fara s kostolom, ktorý postavili na mieste Turkami rozrúbenej svätyne.

Analogické využívanie miestnej krajiny predpokladáme aj v r. 1728, kedy sa majiteľom *Šáry* stal barón *A. Laffert*. V dedine bývalo 47 poddaných, pričom na hlavu rodiny pripadalo asi 5,7 prešporskej merice poľa (cca 1,14 ha). Aj v tomto období najväčšie plochy katastra zaberali lúky a pasienky, pretože seno a maslo tvorili významnú súčasť naturálnych dávok pre vrchnosť. Prevaha TTP v chotári sa odrážala aj v robotnej rente Šáranov (kosenie panských lúk a doprava sena).

Hospodársky význam pre domáce obyvateľstvo mal aj *Turjánsky močiar*, ktorý odvodňoval rovnomenný potok. Jeho vody poháňali vodný mlyn (1. krát sa spomína v r. 1749), príp. slúžil na chov vodnej hydiny. Husi totiž v r. 1731 tvorili súčasť deviatku pre vrchnosť (Fabián, 1975, Lendvai, 1988, b.r.).

Urbár z r. 1745 uvádza 133 obyvateľov obhospodarujúcich lúky, ktoré občas zaplavoval *Turjánsky potok*. Polia prinášali troj- až štvornásobný výnos (Fügedi, 1993).

Do r. 1760 sa počet Šáranov vzrástol na cca 170 osôb (t.j. o 37 ľudí viac než v r. 1745). Pozvoľný nárast počtu domáceho obyvateľstva spôsobovala okrem vysokej mortality i jeho emigrácia do iných lokalít na Dolnej zemi. Vďaka árendovaniu oráčin v chotároch susedných obcí pripadalo na jedného gazdu 17,4 prešporských meríc poľa (3,48 ha). Z obilnín sa tu pestovala pšenica (*Triticum sp.*), jačmeň (*Hordeum sp.*) a ovos (*Avena sativa*), ktorý slúžil ako krmivo pre kone. Pasienky spásal rožný statok, kde okrem volov a kráv bolo možné nájsť i byvoly domáce (*Bubalus bubalis*). Početné stavy hospodárskych zvierat v obci dopĺňali ovce a ošípané; niektorí z poddaných chovali aj včely (Fabián, 1975).

Vývoj využívania krajiny skúmaného územia v r. 1782/85 – 2011

Kultúrna krajina skúmaného územia sa vyvíjala aj v neskoršom období. Obraz o zmenách predmetného procesu ukazuje vývoj tried využívania krajiny (TVK) na tematických mapách 2 až 5. Analýza tab. 1 a grafu 1 spracovaná na základe štúdia dynamiky TVK v štyroch časových horizontoch (1782/85, 1860/61, 1882 a 2011) umožnila odvodiť nasledovné trendy v procese využívania miestnej krajiny (tab. 1, graf 1):

Tab 1: Vývoj TVK v r. 1782/85 – 2011

Table 1: Development of TVK in 1782/85 – 2011

Triedy využívania krajiny (TVK)		1782/85		1860/61		1882		2011	
		ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
lesy a NSKV		49,7	5,7	34,4	4,0	51,6	5,9	139,4	16,1
trvalo trávne porasty (TTP)		259,0	29,8	281,5	32,4	342,7	39,5	162,2	18,7
zamokrené TTP		67,4	7,8	22,9	2,6	41,6	4,8		
orná pôda		362,5	41,7	261,5	30,1	277,2	31,9	397,2	45,7
trvalé kultúry	prídomové záhrady	12,8	1,5	24,3	2,8	29,8	3,4	67,3	7,7
	vinice	0,7	0,1	6,1	0,7	4,5	0,5		
vodné toky a plochy		1,6	0,2	20,6	2,4	0,2	0,0	1,1	0,1
sídelná zástavba		20,3	2,3	20,5	2,4	24,3	2,8	64,0	7,4
poľnohospodársko-priemyselné areály								37,3	4,3
močiare		94,5	10,9	144,6	16,6	96,6	11,1		
močiare s NSKV				52,1	6,0				
Spolu		868,5	100,0	868,5	100,0	868,5	100,0	868,5	100,0

Graf 1: Vývoj TVK v r. 1782/85 – 2011

Graph 1: Development of TVK in 1782/85 – 2011

Mapa 1: TVK v r. 1782/85

Map 1: TVK in 1782/85

Mapa 2: TVK v r. 1860/61

Map 2: TVK in 1860/61

Mapa 3: TVK v r. 1882

Map 3: TVK in 1882

Mapa 4: TVK v r. 2011

Map 4 : TVK in 2011

Vrbovo-topoľové lužné *lesy a NSKV* tvorená porastmi vrb (napr. vrba biela – *Salix alba*, v. krehká – *S. fragilis*) pokrývali v r. 1782/85 zhruba 5,7% skúmaného územia. V tomto období spoločenstvá mäkkého luhu lemovali okraje *Turjánskeho močiara* (mapa 1). Hospodársky význam pre miestne obyvateľstvo mali hlavne vrby. Napr. v r. 1789 Šárania na trhu v *Kečkeméte* (maď. *Kecskemét*) predali až 10 vozov prútia (Fabián, 1975). Do r. 1860/61 výmera danej TVK poklesla o cca 15 ha na úroveň 4 % (graf 1). Zmena sa dotkla hlavne areálu na SSZ okraji obce vedľa cesty do *Budína*. Po vyklčovaní lužného lesa časť tohto priestoru s úrodnými čiernicami premenili na polia a prídomové záhrady, zvyšok zostal zamokrenou „*barinou*“, resp. močiarom (mapa 2).

Efekt aridnej klímy na začiatku 80. rokov 19. storočia sa v r. 1882 o. i. prejavil nárastom výmery lužných lesov a NSKV (o 17,2 ha), ktoré vznikali prirodzenou sukcesiou mokradí vrbovo-topoľovým náletom (mapa 3). Do r. 2011 došlo k výraznému nárastu rozlohy analyzovanej TVK (o cca 88 ha, resp. 10,2%). Tento stav odráža význam pozemkových úprav a meliorácií v miestnej krajine, ktoré po svojom dokončení v r. 1947 (Lendvai, b.r., s. 20) umožnili vysušenie a spontánne zalesnenie vybraných partií *Turjánskeho močiara* náletom drevín mäkkého luhu (lokalita *Dolnobešňovský les*, maď. *Alsóbesnyői erdő*). V tomto období boli

mapované aj ostrovčeky, príp. pásy NSKV s agátom (*Robinia pseudoaccacia*), vrbou (*Salix sp.*), topoľom (*Populus sp.*) a orgovánom (*Syringa vulgaris*) na okrajoch ciest a odvodňovacích kanálov v extraviláne (mapa 4, tab. 1 a graf 1).

Trvalo trávne porasty (TTP). V prvom období (r. 1782/85) mali úzke pásy lúk a pasienkov v rozvetvených terénnych depresiách výmeru 259 ha. Súvislé plochy TTP boli na J a JZ, resp. v SZ časti skúmaného územia v miestach priemyselného parku (mapa 1). Do r. 1860/61 sa ich rozloha zvýšila o 22,5 ha (t.j. 2,6%). Humídny ráz podnebia v sledovanom období o.i. podmienil transformáciu nízko položených parciel s oráčinami na lúky a pasienky (mapa 2). Tento trend pokračoval aj v r. 1882, kedy výmera TTP v skúmanom území dosiahla historicky najvyššiu hodnotu 342,7 ha. Daný stav súvisí so suchou periódou na začiatku 80. rokov 19. storočia, kedy dochádzalo k transformácii vysušených mokradí s NSKV na lúky a pasienky (mapa 3). Dokončenie sústavy odvodňovacích kanálov v polovici minulého storočia sa prejavilo zornením väčšiny zatrávených polôh slanísk a slancov. Aj preto TTP v r. 2011 zaberali 18,7% z celkovej rozlohy územia. Ako lúky sa v súčasnosti využívajú dná plytkých, rozvetvených terénnych depresií alebo priestory bývalých „barín“ (mapa 4).

Zamokrené TTP. V praxi išlo o travinno-bylinné porasty na mierne zasolených glejoch s ostricou (*Carex sp.*), kostravou (*Festuca sp.*), lipnicou (*Poa sp.*) a pod., schopné znášať aj krátkodobé zaplavenie podzemnou, príp. povrchovou vodou (z výdatných zrážok). Nízka kvalita biomasy v týchto lokalitách určovala využitie zamokrených TTP ako extenzívne pasienky.

Orná pôda. V r. 1782/85 bola výmera polí 362,5 ha. Oráčiny zaberali necelých 42% plochy skúmaného územia (mapa 1). Vlhké obdobie na konci piatej dekády 19. storočia sa v miestnej krajine prejavilo zvýšením hladiny podzemných vôd, resp. zaplavením nižšie položených parciel s ornou pôdou (mapa 2). Z tohto dôvodu sa rozloha polí v r. 1860/61 znížila o 101 ha, čo predstavuje pokles o viac ako 11% oproti predchádzajúcemu obdobiu. Zásobenie domáceho obyvateľstva obilninami teda vyžadovalo vyššiu intenzifikáciu oráčín, príp. ich árendovanie v susedných katastroch. Údaje v tab. 1 ukazujú iba minimálny nárast výmery ornej pôdy v r. 1882 (o 15,7 ha). Okrem vlhkého podnebia, ktoré limitovalo využívanie nižšie položených pozemkov s TTP táto skutočnosť koreluje s rozširovaním sídelnej zástavby s pridomovými záhradami (mapa 3). Pozemkové úpravy, konkrétne odvodnenie skúmaného územia v r. 1947 umožnilo začlenenie väčšiny mokradí, lúk a pasienkov do poľnohospodárskeho pôdneho fondu (mapa 4). Aj vďaka týmto krokom dosahovala plocha oráčín v r. 2011 historicky najvyššiu rozlohu 397,2 ha (nárast o 4% oproti stavu z r. 1782/85). Ako polia sa v skúmanom území v súčasnosti vyžívajú nielen polohy „čiérnej zemi“ (čiernic) na „bréžtekoch“, na „ktorej sa urodí aj krumple (zemiaky – *Solanum tuberosum*) aj sáťa – oves (*Avena sativa*) a žito (raž – *Secale cereale*)“, ale i ostrovčeky „homoku“ (regozemi) a „fehér sikeša“ (zasolených pôd) v lokalitách Vendelikove úvrte (maď. *Vencelkei-dűllő*), Bálintovo pole (maď. *Bálint-föld*) a i.

V prvom období (1782/85) mala táto TVK výmeru 67,4 ha. Zamokrené TTP lemovali močiare alebo pokrývali dnové partie rozvetvených terénnych depresii s vysokou hladinou podzemnej vody (mapa 1). Do r. 1860/61 sa ich rozloha znížila o 5,2%, resp. 44,5 ha. Táto skutočnosť potenciálne súvisí s vlhkou periódou na prelome 50. a 60. rokov 19. storočia, kedy extenzívne pasienky v konkávných tvaroch georeliéfu miestnej krajiny zaliala podzemná voda (mapa 2). Zamokrené TTP s výmerou 41,6 ha naposledy figurujú v krajinskej štruktúre skúmaného územia v r. 1882. Rozprestierali sa hlavne na JZ, na miestach, ktoré v predchádzajúcom období (1860/61) pokrývali močiare a vodné plochy.

Vysoký podiel TTP („suchých“ i zamokrených) v krajinskej štruktúre skúmaného územia v minulosti pozitívne ovplyvňoval nízku mieru antropického ovplyvnenia, resp. pôvodnosti miestnej krajiny. Napriek menšej výmere si lúky a pasienky dodnes udržali svoju stabilizačnú funkciu v oráčinovo-lúčnej krajine šáranského katastra s lesmi a NSKV. Tento fakt odrážajú napr. koeficienty Kao (Kupková, 2001) a Kpkk (Žigrai, 2001) v tab. 2.

Tab. 2: Vývoj Kao a Kpkk v skúmanom území

Table 2: Development of Kao a KpKK in study area

	1782/85	1860/61	1882	2011
Kao = V/N	0,84	0,55	0,62	1,65
Kpkk = $\frac{\text{les} + \text{TTP}}{\text{orná pôda}}$	1,01	1,30	1,57	0,76

Pri štúdiu vývoja ornej pôdy v skúmanom území je zrejmé, že v r. 2011 mala táto TVK podiel na relatívne vysokej hodnote koeficientu Kao. Rovnaké konštatovanie platí aj pre koeficient Kpkk, keď (relatívnu) nestabilitu oráčinovo-lúčnej krajiny s ostrovčekmi lesov a NSKV o.i. spôsobuje veľká výmera polí (tab. 2).

Trvalé kultúry v území reprezentujú prídumové záhrady a vinice. Tieto TVK sa vyznačujú vysokou mierou antropického využívania, pričom najmä záhrady mali význam na znížení stability miestnej krajiny v poslednom časovom horizonte (v r. 2011). Túto skutočnosť ukazuje i priebeh hodnôt koeficientov Kao a Kpkk v tab. 2.

Prídumové záhrady vznikali spoločne s dedinskou zástavbou intravilánu. V r. 1782/85 zaberali 12,8 ha (mapa 1). V tomto období boli Šárania známi pestovatelia kapusty (*Brassica oleracea*), ktorú predávali na trhu v *Kečkeméte* (Fabián, 1975, s. 71). Do r. 1861/62 sa výmera záhrad zvýšila o 11,5 ha, avšak plocha sídelnej zástavby v tomto období vzrástla iba o 0,2 ha. Príčiny tohto stavu nepoznáme. Potenciálne išlo o jeden zo sekundárnych prejavov zvýšenej humidity podnebia, kedy časť polí na nižšie položených parcelách zaplavila vzlínajúca podzemná voda. Deficit produktov rastlinnej výroby teda zrejme podmienil aj rozšírenie prídumových záhrad na okraji zastavaného územia obce s väčšou relatívnou výškou (mapa 2). V r. 1882 sa záhrady rozprestierali na ploche 29,8 ha (mapa 3). V súlade so zvyšovaním počtu obyvateľov *Šáry*, *Horného* a *Dolného*

Bešňova, resp. transformácie bývalých viníc v lokalite *Viničný vrch* (maď. *Szőlőhegy*) na obytnú zónu, rástla aj výmera prídumových záhrad (mapa 4). V r. 2011 dosiahla 67,3 ha (tab. 2).

Vinice v lokalite *Viničný vrch* (maď. *Szőlőhegy*) vznikli na výslnných svahoch „*brézteka s belavým homokom*“ (t.j. regozemami), na ktorom podľa vyjadrenia informátora J. Garajszkého (*1951) „*len ovocní dreva alebo vinica*“. V r. 1782/85 dosahovala ich výmera 0,7 ha. Do r. 1860/61 plocha miestnych vinohradov vzrástla sedemnásobne, keď dosiahla 6,1 ha (mapa 2). Neskôr (1882) došlo k poklesu rozlohy viníc (o 1,6 ha), čo zrejme súvisí s rozšírením fyloxéry, príp. múčnatky a peronospóry. Transformácia *Viničného vrchu* na obytnú zónu spôsobila zánik väčšiny tunajších vinohradov, ktoré v ostatnom decéniu pohltili prídumové záhrady s mozaikou sádov (mapa 4).

Vodné toky a plochy. V prvom období (1782/85) túto TVK reprezentovali *Turjánsky potok* a dve menšie vodné plochy, príp. zaplavené bezodtokové depresie (mapa 1). Spoločne mali výmeru 1,6 ha. Vlhká perióda na prelome 50. a 60. rokov 19. storočia spôsobila skoro osemnásobný nárast rozlohy analyzovanej TVK v r. 1860/61, čo sa pozitívne prejavilo na hodnotách koeficientov Kao a Kpkk (tab. 2). V tomto časovom horizonte boli mapované nové vodné plochy v rozvetvených terénnych depresiách na Z časti skúmaného územia (mapa 2). Vďaka aridnej klíme došlo do r. 1882 k vysušeniu, resp. transformácii analogických lokalít na TTP, čo umožnilo zachovať, resp. mierne zlepšiť stabilitu miestnej krajiny. Túto skutočnosť odrážajú hodnoty koeficientov Kao a Kpkk v tab. 2. V r. 2011 vodné toky s výmerou 1,1 ha v skúmanom území reprezentovali *Turjánsky potok* a sieť odvodňovacích kanálov patriacich do sústavy prírodno-technického systému *Dunajský kanál*.

Sídelná zástavba. Na sklonku 18. stor. (1782/85) domy a hospodárske budovy v skúmanom území zaberali približne 20 ha. Z morfogenetického hľadiska ide o ulicovku, pri ktorej sa dedinská zástavba koncentrovala po oboch stranách ulice (dnes *Szent János utca*) ležiacej mimo hlavnej cesty do *Budína* (mapa 2). Vysoká mortalita novorodencov a detí, resp. migrácia do iných oblastí na Dolnej zemi spôsobovali iba pozvoľný nárast výmery sídelnej zástavby v r. 1860/61 a 1882 (tab. 1). Výraznejšie zvýšenie rozlohy zastavaných plôch v *Šáre* súvisí až s opravou a rozšírením cesty do *Budapešti* v prvej tretine 20. storočia. Dochádzka za prácou do hlavného mesta, zlepšenie ekonomických možností *Šáranov* po vzniku roľníckych družstiev v druhej polovici minulého storočia (Lendvai, 1988) ako aj sťahovanie sa mestského obyvateľstva do menších obcí v zázemí hlavného mesta sa do r. 2011 prejavilo prudkým nárastom výmery zastavanej plochy na úroveň 64 ha, čo oproti prvému obdobiu (1782/85) predstavuje rozdiel cca 320% (graf 1).

Poľnohospodársko-priemyselné areály boli mapované počas terénneho výskumu v r. 2011. Išlo o objekty priemyselného parku v SSZ časti skúmaného územia, ktoré sa rozprestierali na ploche 37,3 ha (mapa 4). Relatívne veľká rozloha sídelnej zástavby a poľnohospodársko-priemyselných areálov v r. 2011 sa

negatívne odráža na hodnote koeficientu Kao v tab. 2, ktorá indikuje pomerne vysokú intenzitu antropického ovplyvnenia miestnej krajiny.

Močiare. V r. 1782/85 reprezentujú túto TVK *Turjánsky močiar* a niekoľko zamokrených depresii na Z skúmaného územia (mapa 1). Mokrade mali v tomto období výmeru 94,5 ha. Vlhké podnebie na prelome 50. a 60. rokov 19. storočia spôsobilo masívny nárast rozlohy močiarov, ktoré sa v r. 1860/61 rozprestierali na ploche 144,6 ha (mapa 2, tab. 1). Daná skutočnosť mala zásadný podiel na nízkej miere antropického ovplyvnenia miestnej krajiny s príslušnom období, čo potvrdzuje i hodnota koeficientu Kao v tab. 2. Neskôr (1882) – v dôsledku „suchej“ periódy bez zrážok došlo k zmenšeniu ich výmery na 96,6 ha, čo je približná hodnota akú dosahovali v prvom časovom horizonte (graf 1). Mapa 3 ukazuje, že pôvodné plochy mokradí zabrali hlavne TTP a orná pôda. Efekt pozemkových úprav a meliorácií z polovice minulého storočia sa v skúmanom území prejavil zánikom drvivej väčšiny močiarov. Mokrade sa v miestnej krajine nachádzajú dodnes, avšak vzhľadom na malú plochu, bodový výskyt a použitú mierku (1 : 25 000) neboli mapované.

Výskyt *močiarov s NSKV* v skúmanom území koreluje s rozšírením mokradí. Táto TVK bola mapovaná iba v r. 1860/61 na ploche 52,1 ha. Z floristického hľadiska išlo (zrejme) o nezapojené porasty alebo solitéry vrb (*Salix sp.*) s prímiesou trste obyčajnej (*Phragmites australis*), ktoré pokrývali litorálnu zónu mokradí a dnové partie zamokrených terénnych depresii. Rovnaké spoločenstvá rástli aj na brehoch vodnej plochy blízko Z okraja intravilánu (mapa 2).

Záver

Prezentovaný (historicko-kultúrnogeografický) pohľad na krajinu slovenskej enklávy *Šára* predstavuje jeden z možných prístupov k poznaniu kultúrneho dedičstva Slovákov v Peštianskej župe. Štúdium danej problematiky nepovažujeme za ukončené, pretože náš príspevok predstavuje iba jeden z prístupov k štúdiu využívania krajiny a jej *genia loci*.

Dosiahnuté výsledky možno napr. využiť pri výskume vývoja a intenzity využívania kultúrnej krajiny v priestore Veľkej dunajskej nížiny s dôrazom na vývoj antropogénneho vplyvu a biodiverzity. Niektoré aspekty nášho výskumu môže zohľadniť i spoločenská prax, napr. pri tvorbe integrovaného manažmentu krajiny slovenských enkláv v medziriečí Dunaja a Tisy alebo pri upevňovaní identity slovenského etnika v Maďarsku s cieľom zachovať jeho kultúrne dedičstvo pre budúce generácie (bližšie Lenovský, 2006).

Pod'akovanie

Štúdia je súčasťou riešenia výskumného projektu č. GAP410/12/G113 (Výskumné centrum historické geografie), podporovaného GA ČR.

Literatúra

- FRISNYÁK, S. 1988. Magyarország tájai. In Frisnyák, S. et al. *Magyarország földrajza*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988. s. 145-150.
- FABIÁN, M. 1975. Dabas történelmi kronológiája (1264 – 1971). In *Dabas nagyközségi évkönyve 1973*. Dabas: Nagyközségi Tanács, 1975. s. 67-124.
- FÜGEDI, E. 1993. Príspevky k dejinám osídlenia niektorých slovenských obcí na území dnešného Maďarska : Šári (Sári). In *Atlas slovenských nárečí v Maďarsku*. (eds. E. Fügedi, E. F. Gregor, F. P. Király). Budapešť, VÚSM, 1993, 85 s.
- KUPKOVÁ, L. 2001. Data o krajine včera a dnes : 160 let v tvári české kulturní krajiny. In *GEOInfo*. 2001, roč. 7, č. 2, s. 16-19.
- KRUPA, O. 1993. Charakteristika skúmaných lokalít : Šára (Dabaš). In: Atlas ľudovej kultúry Slovákov v Maďarsku. (ed. A. Divičanová). Békešská Čaba: VÚSM, 1993, 85 s.
- LENDVAI, V. 1988. *A táj, mely kenyeret ad : Fejzetek a dabasi Fehér akác*. Budapest: MGTSZ történetéből, b.r., 1988, 208 s.
- LENOVSKÝ, L. 2006. Kontexty identity. In *Ethnologia Actualis Slovaca : Revue pre výskum kultúr etnických spoločností*. 2006, roč. 6, č. 6, s. 12-24.
- MICHALKO, J. – MAGIC, D. – BERTA, J. 1986. Lužné lesy vrbovo-topoľové. In Michalko, J. et al. *Geobotanická mapa ČSSR : Slovenská socialistická republika : Textová časť*. Bratislava: Veda, 1986. s. 39-42.
- SIRÁCKY, J. 1971. Sťahovanie Slovákov na Dolnú zem v 18. a 19. storočí. Martin: Matica slovenská, 1971. 298 s.
- SIRÁCKY, J. 1980. Slovenské osídlenie Dolnej zeme a jeho vývin do konca prvej svetovej vojny : Slovensko a Dolná zem koncom 17. a začiatkom 18. storočia. In Sirácky, J. et al. *Slováci vo svete I*. Martin: Matica slovenská, 1980. s. 13-19.
- SIRÁCKY, J. 1980. Slovenské osídlenie Dolnej zeme a jeho vývin do konca prvej svetovej vojny : Slováci v Peštianskej stolici (medzi Dunajom a Tisou). In Sirácky, J. et al. *Slováci vo svete I*. Martin: Matica slovenská, 1980. s. 39-44.
- ŽIGRAI, F. 2001. Interpretácia historických máp pre štúdium využitia zeme a krajinnookologický výskum. In *Historické mapy*. (eds. M. Kováčová – M. Hájek). Bratislava: Kartografická spoločnosť SR, 2001. s. 35-40.

LAND-USE DEVELOPMENT OF CULTURAL LANDSCAPE OF SLOVAK ENCLAVE SÁRI IN HUNGARY (1696 – 2011)

Summary

Landscape of Slovakian enclave Šára (hung. *Sári*) is an integral component of cultural heritage of lowland Slovaks. This phenomenon is closely linked with the arrival of settlers Roman-catholic religion from Upper hungarian districts and

from Silesia who around the year 1710/12 had been started (together with less of domestic Hungarians) with cultivation of uncared lowland landscape in the NNE of edge Malokumánsky (hung. *Kiskunsági*) sand ridge in the area between rivers of Danube and Tisza.

The paper is about reconstruction of land use in the examined area during the period 1696-2011. Relation modelling of the man – landscape (area) – culture – time we have realized by the secondary literature, maps (old maps from the year 1782/85 to 1882, satellite image from the year 2009) and results of field research (2011). Vivid picture of the process changes shows the development of land use classes (LUC) on thematic maps 2 to 5. Analysis of table 1 and figure 1 prepared for the study of dynamics of LUC in four periods (1782/85, 1860/61, 1882 and 2011) allowed to derive the main trends in the process of local landscape using. Modern human intervention to the landscape structure of the investigated territory after the year 1696 necessitated a gradual transformation of the extensive land use of wetlands with a mosaic of willow-poplar forests and extensive pastures on the current arable-mead landscape with floodplain forests islands and non-forest trees and scrubland vegetation.

Presented (historical-cultural and geographical) view of Slovakian enclave landscape Šára represents one of possible approach to the knowledge of the cultural Slovak heritage in Pest district. Studying the issue is not considered as complete because our contribution is only one of the approaches to studying land use and its *genius loci*.

Achievements results can be used in research of development and intensity of the cultural landscape using in the area of the Great Danube lowlands with an emphasis on the anthropogenic development impact and biodiversity. Some aspects of our research may reflect the social practice, for example: creation of integrated land management in the Slovak enclaves in the area between rivers of Danube and Tisza or by consolidation of Slovak ethnic identity in Hungary in order to preserve its cultural heritage for future generations.

Prof. PhDr. RNDr. Martin Boltížiar, PhD.

Katedra geografie a regionálneho rozvoja FPV UKF v Nitre

Trieda A. Hlinku 1, 949 74 Nitra

E-mail: mboltiziar@ukf.sk

Prof. RNDr. Mgr. Peter Chrastina, PhD.

RNDr. Jakub Trojan, MSc., MBA

Ústav environmentální bezpečnosti

Fakulta logistiky a krizového řízení Univerzity Tomáše Bati ve Zlíne

Studentské nám. 1532, 686 01 Uherské Hradiště, Česká republika

E-mail: pchrastina@flkr.utb.cz, trojan@flkr.utb.cz